

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՐԿԸ՝ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ԿԵՆՍԱԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Ռ.Ա.

V դարի հայ մատենագրության առաջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ագաթանգեղոսի¹ «Հայոց պատմությունը» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական, առավել ևս մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսակետից: Այն միաժամանակ գրական հուշարձան է, որ նշանակալիորեն նպաստել է հայ պատմագիտության և գրականության զարգացմանը: Ըստ V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ երկը նախապես կոչվել է «Գիրք Գրիգորի», հետագայում է վերանվանվել «Ագաթանգեղայ պատմութիւն հայոց»: Իրոք, գիրքն ամբողջությամբ նվիրված է III-IV դդ. Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ հայոց քրիստոնեական դարձի, Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադրման հարցերին: Պատմագրի ծառայությունն անգնահատելի է հատկապես հեթանոսական Հայաստանի պետական կրոնական համակարգը ներկայացնելու առումով: Վերջինս ներառում է հայկական դիցարանը, աստվածություններին նվիրված արձանների նկարագրությունները, տաճարների ու բազիլիկների գտնվելու վայրերի, այնտեղ կատարվող զոհաբերությունների, պաշտամունքային դրսևորումների վերաբերյալ հիշատակությունները:

Այս երկում ուշագրավ վկայություններ կան նաև Հին Հայաստանի քաղաքական անցուդարձերի, պետական սահմանների, ներքին կյանքի՝ զբաղմունքների, նյութական մշակույթի, լայն առումով՝ ազգագրական ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ, որոնց համառոտակի բնութագրմանն է

---

¹ Ագաթանգեղոսի վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություններից են՝ **Սարգիսյան Բ.**, Ագաթանգեղոս և իր բազմադարյան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890, **Յակովբոս Տաշեան**, Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ, Վիեննա, 1891 և այլք:

նվիրված սույն հոդվածը²: Ըստ որում, Ագաթանգեղոսն իր աշխատության հավաստիությունը արժևորում է ականատես վկայի դիտանկյունից [Ագ., գլ. ՃԻԷ. 897, էջ 495]՝ միաժամանակ նշելով, որ իր գրառումների մի մասը ուրիշներից է լսել. «Իմ այս ամբողջ շարադրանքը ճշմարիտ է, քանզի ես դեպքերի մի մասի մասնակիցն եմ և ականատեսը, մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից: Ոչ թե ստապատում ճշմարտախոս լինելով (գրեցինք) մեր խոսքերով, այլ հաճախագույնը թողնելով և նշանավոր գիտակներից քաղելով՝ այս համառոտը կարգեցինք, որը ոչ միայն մեզ, ով թագավոր, այլև երբ քո առջև կարդան այս մատյանը, հայտնի կդառնա (ճշմարտությունը)» [Ագ., գլ. 14, էջ 19]: Այնուհետև գրքի հավաստիությունը ավելի ընդգծելու համար նույն տեղում համոզիչ ասում է. «Արդ, մեր այս գրված օրինակի մեջ, ոչ թե հին ավանդություններից տեղեկանալով այս [բոլորը] կարգով մատենագրել ենք, այլ մենք՝ ինքներս ականատեսն ենք եղել անձնավորություններին և ներկա հոգևոր գործերին ու լուսավոր շնորհապատում վարդապետությանը»: Այս ինքնախոստովանությունից դժվար չէ կռահել, որ պատմիչը նաև բանահավաք է եղել, և վստահ կարելի է ասել, որ նրա «Հայոց պատմությունը» գրական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, բանահյուսական մի արժեքավոր ժողովածու է:

1. Տնտեսական-արտադրական մշակույթ:

1.1. Դաշտամշակություն և այգեգործություն: Ագաթանգեղոսը պատկառանքով է խոսում հայերի երկրագործական հմտությունների մասին. բառացի գրում է. «[մշակները] վար են վարում՝ ցելում, կակղացնում, հերկում սևակոշտ երկիրը ակոսածիզ պատառելով, պարարտացնում, սկզբից քրտնաբեր աշխատությամբ մոլաբույս արմատները ընդ վայր կտրելով (արգելելով) սիզաբույս բանջարեղենի տարապարտ աճումը, ապա սերմանում են օգտակար ցանքի սերմերը» [Ագ., գլ. ԿԲ. 519, էջ 287]: Պատմիչը ակնարկում է, որ հայ հողագործի «օգտակար սերմերն են՝ ցորենը, հաճարը, գարին, կորեկը, գավարսը (դեղին կորեկ), ոսպը, ոլոռը, որիզը (բրինձ), կուղը (բակլա), սիսեռը և բազում այլ մշակաբույսեր, որ կարելի չէ (ամբողջը) թվարկել: Սրանցից յուրաքանչյուրը գարնանը, իր

² Օգտվել ենք «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի՝ Ագաթանգեղոս. Հայոց պատմություն (քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի), աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունից (այսուհետև՝ Ագ., գլ. և էջը), Ե., 1983:

ժամանակին ցույց է տալիս իր հարստությունը՝ բույսով, համով, հոտով, բողբոջով, ծաղկով և պտղով: Տերևազգեստ բույսերն իրենց մերկությունը ծածկում են յուրաքանչյուրն ըստ իր ձևի» [Ագ., գլ. 2Ե. 647, էջ 361]:

Ինչպես տեսանք, կերակրի ընդեղեն պարագաները ևս հայերին հայտնի են հնուց ի վեր: Տնտեսական կարևորության շնորհիվ դրանք հարատևում են մինչև այսօր: Ազաթանգեղոսը հպարտությամբ գրում է. «կալերը պիտի լցվեն ցորենով, գինու յուղի (ծեթի) հնձանները պիտի գեղան» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297]: Նա նաև նշում է, որ երկիրը կշենանա միայն մշակի քրտնաբեր ու համառ աշխատանքով: Պատմագիրը հիշատակում է խելամիտ լինելու համար ասույթ դարձած, տարածում ստացած հետևյալ խոսքերը. «Ի՞նչ վարի ու սերմանի մարդը, նույնն էլ կհնձի» [Ագ., գլ. ԿԲ. 518, էջ 287]: Հաճախ է դիմում ժողովրդական ասույթներին. «...Եթե մշակը չքրտնի սաստիկ շոգին՝ արևահար լինելով, ձմեռային հանգստյան օգտավետ ուրախության պտղաբեր արդյունքը չի հասկանա», մինչդեռ «...երբ ցորենի խուրձը հնձի ժամանակ սերմանողներին մատուցի պարարտ, բերրի պտուղը, նրա հետ և ուրախալի, բերկրալի ցնծություն է բերում ամենքին» [Ագ., գլ. Ը. 104-105, էջ 71]: Մեկ այլ առիթով էլ որպես նախատինք, զգուշացում՝ ուղղված անօրեն մարդկանց, գրում է. «Այդպիսիների հանդերը, որում (մոլախոտ) էր հասել, դրա համար նրանց մանգաղը գործի անցավ, հնձեց ու կիզեց նրանց իր հրդեհով: Թրթուրը կերավ նրանց և ջորյակը (բզեզ) նրանց ոչնչացրեց ու նրանց մեղքերի մորեխը արածեց նրանց վրա: Դրա համար վաղաժամ գոսացան» [Ագ., գլ. ԿԶ. 539, էջ 299]:

Գեղարվեստական վառ գույներով է նկարագրել հողագործական աշխատանքների՝ վար ու ցանքի եռուզեռի, գարնան զարթոնքը ազդարարող թռչունների վերադարձը [Ագ., գլ. 658, էջ 369]. «Արդ, բուսաբեր ու ծաղկաբեր գարունների ժամանակ, որոնք ձմեռվա հնությունից հետո գարնանային գեղեցկության վերածնունդն են բերում, թռչուններն էլ գիտեն իրենց գալստյան ժամանակը: Արդարև, ծիծեռնակն ու տատրակը և խորդը (կռունկ), որոնք դաշտի թռչուններ են, գիտեն իրենց գալստյան ժամանակը: Քանզի գարնան ժամանակով իրենց գալստյամբ ցույց են տալիս մարդկանց ուրախ կյանքի ժամանակը, երգելով, ճչալով, ճովողելով և բույն շինելով» [Ագ., գլ. 2Ը. 655, էջ 367]: Ապա ավելացնում «թռչունները (նկատի ունի ծիծեռնակը, տատրակը, կռունկը), որ «դաս-դաս գալով,

երամներով տարածվում են» երկրագործության, հողագործության փողեր են, գոչաձայն աղաղակ են բարձրացնում, քնից զարթնեցնում են մշակներին մարդկանց օգտակար գործի արթնության և կանուխ [զարթնողներին] փութացնում են եզների մոտ» [Ագ., գլ. 2Ը. 657, էջ 367-369]: Գարնան գալը և երկրագործական աշխատանքների սկիզբը ազդարարող մեկ այլ խորհուրդ է բերում պատմագիրը. «Թզենու ծառից սովորեցեք առակը, քանզի երբ ոստերը կակղեն ու տերևակալեն, գիտեցեք, թե մերձ է գարունը» [Ագ., գլ. 624, էջ 359]: Ուշագրավ է, որ Ագաթանգեղոսը այդ բարիքները ստեղծող շինականներին անվանում է նաև «բնակք» [Ագ., գլ. ԺԲ. 131, էջ 82], «ձեռատունկ» կամ «ձեռատունկ» [նույն տեղում]:

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում գործածելի են եղել երկրագործական փորող ու վարող գործիքների այն տեսակները, որոնք լայն կիրառություն են ունեցել ավելի քան մեկ և կես հազարամյակ անց ևս: Հին բրիչները հայ մատենագրության մեջ անբավարար են նկարագրված, բայց Ագաթանգեղոսի երկում հանդիպում ենք դրանց զանազան տեսակների գոյությանը և գյուղատնտեսության մեջ ու հուղարկավորման ժամանակ օգտագործված լինելուն: Ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի մի վկայություն. «Նույնպես և նրանք երկուսով՝ Աշխեն տիկինը ու թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, բրոդների նման, իրենց հանդերձի մեջ վերցնելով հողը, դուրս էին թափում» [Ագ., գլ. ԾԶ. 766, էջ 431]: Ագաթանգեղոսը տարբեր աշխատանքներ ներկայացնելիս հիշատակել է փորող գործիքներ՝ բիր, բրիչ (փայտատ) ու բահ: Ագաթանգեղոսը հաղորդում է. «Արդ՝ թագավորը բրիչ (փայտատ) ու բահ առած փորեց սրբերի հանգստյան գերեզմանները» [Ագ., գլ. ԾԶ. 766, էջ 431]: Իսկ վարող գործիք էր «...լուծը, որ ձգում էր եզների ամուլը» [Ագ., գլ. ԿԷ. 543, էջ 301]: Որպես հնձի գործիք է հիշատակում մանգաղը. «Վերցրեք մանգաղները, քանզի հասել է կթոցի (բերքահավաքի, հնձի) ժամանակը, մտեք հարեք հնձանները, քանզի հնձանները լցված են և իրենց գութերը (կարասները) զեղում են...» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297-299]: Պատմագիրը ակնարկում է ցանքերը մաքրել թրթուրից, ջրյակից, ժանգն (որդ) ու մորեխից, փուշ ու տատասկից, նրանց վնասաբեր ազդեցություններից [Ագ. գլ. ԿԵ. 539, էջ 299]: Ամենատարածված հացի մշակարույսերից մատնանշում է ցորենն ու հաճարը [Ագ. գլ. ԿԲ. 524, էջ 294]:

Դժբախտաբար, Քսենոփոնից մինչև հայ մատենագրության հանդես գալը մենք հայկական գյուղական համայնքի մասին և ոչ մի վկայություն

չունենք: Մեր մատենագիրները, ինչպես հայտնի է, շատ սակավախոս են, երբ խոսքը վերաբերում է հասարակության համար անմիջական նյութական բարիքներ արտադրողներին: Բայց եղած հատուկենտ վկայությունները ցույց են տալիս, որ վաղ ավատատիրական դարաշրջանում ավելի ու ավելի էին կատարելագործվում երկրագործական արտադրամիջոցները, համեմատաբար արդյունավետ են դառնում հողամշակման ձևերն ու մեթոդները: Պահպանվել են վկայություններ այն մասին, որ հողագործ մշակները հողերը մաքրում են մոլախոտերից, դաշտ են փոխադրում պարարտանյութեր՝ մոխիր գոմաղբ: Մշակում են տեխնիկական մշակաբույսեր՝ կտավատ, վուշ, կանեփ, բամբակ, բրինձ³:

Խաղողագործությամբ զբաղվում էին ոչ միայն հայկական գյուղերում, այլև տարբեր քաղաքներում, որտեղ կային դրա համար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ: Այն մասին, որ հին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկում՝ Վաղարշապատում, աճեցվում էր խաղողը, և կային գինու հնձաններ՝ գիտենք Ագաթանգեղոսի վկայությունից: Մատենագիրը այգեստաններ և հնձաններ է հավաստել Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հյուսիսարևելյան կողմերում: Պատմիչը խոսում է հայկական գինու ընտիր որակների մասին [Ագ. գլ. ՃԻԱ. 847, էջ 473]: Հայկական գինին համարել է «հուր», «հրաբաժակ». «Շտեմարանները հրով լցվեցին և նրանով զեղան նրանց հնձանները» [Ագ. գլ. ԿԵ. 539, էջ 299]: Պատմագիրը հիշատակում է այգու բարիքները, որոնցով այնքան հարուստ է եղել Հայաստան երկիրը, «քանզի ամեն տեսակ ծառատունկերը լավ նմուշներ և օրինակներ են... արմավենին, թզենին, կարմրախնձորը, կարմրատանձը, կարմրադեղձը... տեսակ-տեսակ մրգեր են... կիտրոնը, բաղասամոնը, դափնին, գեղեցիկ ձիթենին, սերկևիլը, մուրտն ու ընկույզը, նուշը, քնարուկը, հաճարուկը, թուֆը, նուռը և հոնը» [Ագ., գլ. ՁԵ. 644, էջ 359]: Առավել հստակ Ագաթանգեղոսի վկայություններում ենք հանդիպում պտղատու ծառերի՝ թզենու, խնձորենու, տանձենու, դեղձենու և բազմաթիվ այլ մրգատուների անվանումների: Պատմիչը նաև նշում է. «Նրանք նույն բնությունից են, սակայն նրանց պտուղները այլագույն են քանզի յուրաքանչյուրը նրանցից նույնիսկ իր առանձին հոտն է արձակում» [Ագ., գլ. ՁԵ. 643, էջ 359]: Գրքում պատ-

³ Տե՛ս **Ագաթանգեղայ** Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 259, 324-325, հմմտ. նաև 262, 264, 267-270 և այլն:

միջը գովաբանում է թզենին՝ «պտղաբեր իր քաղցրության մեջ...» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297]:

Պատմագիրը ներկայացնում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը. «Ամենայն մրգաբեր, ծաղկաբեր, տերևաբեր և հասկաբեր ծառերի տեսակներ՝ բարձր և հսկա՝ ինչպես մայրին, նոճին, սոճին, թեղոշը (կարմիր կաղնի), սարդը (սարդենի), սարոն (կիպարիոս), սոսը (չինարին), հակրին (արքայամորի), գիհին (նոճիների կարգին պատկանող փշատերև թուփ, որի պտուղները գործ են ածվում իբրև խունկ, իսկ փայտը՝ ճախարակագործության մեջ⁴), կաղամախը, ուռին, տոսախը» [Ագ., գլ. 644, էջ 559-561]: Սրանց հետ միասին թվարկում է նաև գույնզգույն և երփներանգ ծաղիկները, ինչպես՝ «մանրագորը (մարդախոտ), վարդը, շուշանը, ասպազանը (տիպատատուկ), հասմիկը, անիարը (լուտաս), սմնակը (տերեփուկ), նարգիզը, շամպղիտակը (քարխոտ), մեղրուկը (թոքախոտ), հորոտն ու մորոտը, մանուշակը և ամենայն համասպրամ (անուշահոտ) ծաղիկներ, որոնց բողբոջը երևալու է գարնանը, ձմեռվանից հետո» [Ագ., գլ. 2Ե. 645, էջ 361]: Զանց չի առնում հիշատակելու նաև «տեսակ-տեսակ դալար մանրախոտերը՝ լոռը (ջրիմուռ), վարսակը և կնյուկը (վաղմեռուկ) և նրանց նմանները» [Ագ., գլ. 2Ե. 647, էջ 361]: Փշոտ բույսերից էլ առանձնացնում է «դժնիկը (եղջերափուշ) ու տատասկը, եղինճն ու կայծուկը (ուղտափուշ), վնասակար դաղձը (գայլախոտ)» [նույն տեղում] և այլն:

1.2. Արհեստների և առևտրի վերաբերյալ հիշատակություններ:

Ագաթանգեղոսի գրքում կան որոշ հիշատակություններ արհեստների և երկրում ու երկրից դուրս կատարվող առևտրի վերաբերյալ: Այրարատ գավառում, Վաղարշապատ քաղաքում, որը Նորաքաղաք էր կոչվում և հայոց թագավորների նստավայրն էր, նրա հյուսիսարևելյան կողմում՝ այգեստանների հնձաններում էին հաստատվել Հռիփսիմյան կույսերը: Այստեղ նրանք կերակրվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունեին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, բայց մեկը նրանցից գիտեր ապակեգործության արհեստը և «ապակեղեն ուլունքներ պատրաստելով՝ իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում» [Ագ. գլ. ԺԳ. 150, էջ 93]:

Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդում երկրի առևտրական կապերի, հեռավոր երկրների հետ այդ կապերն աշխուժացնելու կարևորու-

⁴ Տե՛ս **Մայխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 2010, էջ 435:

յան մասին: «Լցնելով մեծաբեռ ծանր ապրանքներ, թանկագին ու հարգի իրեր որպես զարդ և օգուտ... փութանք բացել մեր վաճառականական խանութների առևտուրը՝ վաճառենք ունկնդիրներին մեր աշխատանքի արդյունքները՝... բերելով մեր առևտրի շահը ի նպաստ երկրի շենացմանը՝ ավելացնենք երկրի գանձը...» [Ագ., 17, էջ 23]: Ագաթանգեղոսը, խոսելով վաճառականության դերի մասին, գրում է, որ նրանք թագավորներին զարդարում էին ծանրագին մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունագեղ կերպասներով, և երկիրը զարդարում էին նոր ու չքնաղ բարիքներով: Նրանք քաղաքների զարդ են և գավառների հպարտություն, երկար ճանապարհների չափարարներ են, աշխարհի ճամփորդներ և օտարություն ճաշակողներ: Նրանք ամենքին խնդացնում են և շատերին ուժ տալիս, իսկ աշխարհին՝ կարողություն: [Իրենց ապրանքներով] մերկերին հագցնում են, քաղցածներին հագեցնում, ծարավներին արբեցնում և հարուստների համար գանձեր հավաքում» [Ագ., 4, էջ 9-11]: Այնուհետև ավելացնում է, որ դրանք [ապրանքները] վաճառականների կողմից հեշտությամբ չեն ձեռք բերվում, այլ «երկայն ուղիներ անցնող, մեծ չարչարանքով, երկար ճանապարհներում բավականաչափ պաշար օգտագործելով, մեծ ջանքերի գնով» [Ագ., 8, էջ 13]:

1.3. Փոխադրության և կապի միջոցների, չափ ու կշռի վերաբերյալ տեղեկություններ: Հայկական լեռնաշխարհը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հնագույն մշակույթի և քաղաքակրթության կենտրոններից մեկը, տակավին վաղնջական ժամանակներից (V-IV հազ. մ.թ.ա.) դարձել էր նաև առաջնակարգ, ժողովրդական տնտեսության մեջ կենսունակությունը պահպանած հաղորդակցության երթուղիների, ցամաքային լծկան ու գրաստային, ինչպես նաև ջրային փոխադրամիջոցների ու դրանց ծառայությունների ստեղծման և օգտագործման տարածաշրջան⁵: Հայ և օտար մատենագիրները չափազանց կցկտուր վկայություններ են թողել նյութական մշակույթի այս ոլորտի վերաբերյալ:

Ագաթանգեղոսի սուղ, բայց և բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունները ևս հնարավորություն են ընձեռում վեր հանելու փոխադրության որոշ

⁵ Տե՛ս **Պետրոսյան Լ.Ն.**, Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Ա, Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (պատմաագագագրական ուսումնասիրություն) – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, գ. 6, Ե., 1974, էջ 93-157, **նույնի՝** Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղերսները, նույն տեղում, գ. 22, էջ 241-264:

տեսակների մոտավոր պատկերը: Դրանցից մեկը շքակառքերի օգտագործումն է եղել վաղ միջնադարում: Պատմագիրը դրանց տվել է «ոսկեպատ գահավորակներ» անվանումը, որ հիմնականում կիրառվել է բարձրաշխարհիկ հասարակության շրջանում, մանավանդ արքունիքում: Բուզանդի նման Ագաթանգեղոսը ևս նշում է, որ արքունական, պատվավոր կանանց տեղից տեղ փոխադրման համար գործածել են շքեղ գահավորակները: Այսպես, պատմագրի հավաստումներից մեկում ասվում է թե, երկրի արքա Տրդատը, Հռիփսիմե կույսի գեղեցկությամբ զմայլված, սպասավորներով հանդերձ՝ արքունիքից շուտափույթ **ոսկեպատ գահավորակներ** է ուղարկում քաղաքից [մայրաքաղաք Վաղարշապատից – Ռ.Ն.] դուրս հնձանի դուռը, ուր նրանց կացարանն էր (վանքը)՝ նրան արքունիք բերելու, կնության առնելու համար [Ագ., գլ. ԺԵ. 166, էջ 99]: «Գահավորակ» եզրույթը, բացի նստելու և պառկելու բազմոց նշանակությունից, վաղ միջնադարում գործածվել է նաև շարժական բազմոցի՝ դեսպակի նշանակությամբ, որի վրա նստում էին, և որի առջևից և հետևից՝ ձողերից բռնած ծառաները ձեռքով կամ սպիտակ ջորիներ լծած՝ մեկը առջևից, մյուսը հետևից, փոխադրում էին տեղից տեղ⁶: Այն **հովանի ունեցող թագավորական** պատգարակ էր: Հայ մատենագրության մեջ փոխադրության այդպիսի միջոցը անվանվել է նաև **ժանվար, անդրուար, պատգարակ**⁷: Երկար ճանապարհ կտրել անցնելու համար գործածել են **ոսկեպատ կառքեր**, որոնց լծում էին սպիտակ ջորիներ, օրինակ՝ «հանեցին Գրիգորին (Գրիգոր Լուսավորչին) արքունական ոսկեպատ կառքը՝ լծված սպիտակ ջորիներով» [Ագ., գլ. ՃԺԳ, 803, էջ 451]: Այդ նույն տեղում հավելում է՝ «հունաց երկիրը հյուրամեծարության մեկնելու համար արքայի և Գրիգորի շքախմբին միացել էին նաև երկրի իշխանները՝ իրենց **կառքերով ու երիվարներով**, զորքով, զինանշաններով, յուրաքանչյուրն իր գնդով» [նույն տեղում]: Հատուկ, սպիտակ ջորիներով լծված կառքերում էին տեղափոխում «աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները...» [Ագ., գլ. ՃԺԴ, 811, էջ 455]: Արքունական գահավորակներին կամ կառքերին սպիտակ ջորիներ լծելու սովորույթը բացատրվում է հետևյալ հանգամանքով. ջորին երկար ուղևորությունների համար ամենադիմացկուն կենդանին էր, իսկ սպիտակ գույնը անմեղության, պարզության, բարի կամքի, հաջողության խորհրդանշանային դեր է

⁶ Տե՛ս **Ստ. Մալխասեանց**, էջ 506:

⁷ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, Ե., 1968, էջ 233, 237 և այլն:

կատարել, հաջողության նշան էր: Նույնպիսի պատկերացում կար նաև գրաստի մյուս տեսակների՝ ձիու և ընտանի այլ անասունների՝ ցուլ, գոմեշ, եզ, և այլնի նկատմամբ: Ըստ հայ ժողովրդական ավանդության սովորույթների և պատմիչների, հատկապես Ագաթանգեղոսի հավաստումների՝ ջորին ծառայել է հիմնականում որպես բարձկան և լծկան, ձին՝ հեծկան փոխադրամիջոց: Ներբնակավայրային, անտառաշատ տեղանքներում մշտական, բարձկան, առանձին դեպքերում նաև հեծկան տարածված փոխադրամիջոց է ծառայել էշը: Դրան հեծնելու ու բարձելու համար անհրաժեշտ հարմարանքներ ու սարքեր մեզանում գործածվել են հնուց ի վեր: Մեծ չափերով օգտագործվել են կաշվե, թաղիքե և փայտե զանազան հարմարանքներ, որոնք, բնականաբար, մեզ չեն հասել [Ազ., գլ. ՃԺԳ. 803, էջ 407, ՃԺԴ. 811, էջ 411 և այլն]:

Ուշագրավ են վկայությունները նավարկության, ջրային տրանսպորտի մասին: Դրանք, ըստ երևույթին, եղել են լաստանավեր: Նա գրում է. «Թիավարում է փայտաշեն և երկաթե բեռներով ամրացված սրընթաց նավերը» [Ազ., գլ. 1, էջ 7]:

Չափ ու կշիռների, դրանց թվում նաև երկարության չափական միավորների գիտական մեկնաբանությունը տնտեսական կյանքի և գիտության շատ խնդիրների լուծման կարևոր բանալի է: Թեև սակավ, բայց ուշագրավ են տարածության և ժամանակի չափի միավորների մասին պատմագրի հիշատակությունները: Տարածության չափի նրա նկարագրած ամենափոքր միավորներից են **թիզը**, **քիլը** և ձեռքի **ափը**. «Ո՛վ է չափել իր ափով բոլոր ջրերը, իր թիզով՝ երկինքը և իր քիլով՝ ամենայն երկիրը» [Ազ., գլ. ԻԴ. 267, էջ 151]: Թիզը՝ հին ժամանակներում և այժմ էլ ժողովրդի մեջ ընդունված երկարության չափ է, որը հավասար է լայն բացված բութ մատի և ճկույթի միջև եղած տարածությանը: Այն հավասար է 24-25 սմ-ի: Ինչ որ նախկինում չափում էին թզով, այժմ չափում են մետրով⁸: Քիլը թզից փոքր է և հավասար է բթամատի և ցուցամատի բացվածքին, որն էլ հավասար է ութ մատնաչափի հաստության⁹: Պատմագրի գրքում հիշատակված են **ասպարեզ** կամ **ձիընթաց** տարածության չափերը: Ձիընթաց հեռավորության մասին ունենք այսպիսի հիշատակություն. «Երբ եկան մո-

⁸ Տե՛ս **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. II, Ե., 2010, էջ 106:

⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 574:

տեցան Եփրատ գետին (Գրիգոր Լուսավորչին դիմավորելու համար եկած նախարարները), երկու ձիւնթաց հեռավորությամբ և դեռ կամենում էին անցնել մի փոքր ձորակ, սակավ ջրի միջով, կանգնեցին կառքերի սպիտակ ջորիները, որոնց վրա գտնվում էին աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները և չկարողացան հանել ձորակի միջով» [Ագ., գլ. ՃԺԴ. 811, էջ 455]: Ասպարեգ, որ բառացի նշանակում է ձիարշավ, ձիւնթացարան, գործածվել է իբրև երկարության չափ՝ հավասար է ձիւնթացարանի երկարությանը, որը հավասար է 230, 112 մետրի¹⁰:

Հնագույն ժամանակներից սկսած՝ մինչև XX դարի սկիզբն անգամ, երթուղիների անցման ժամանակի և նրանց հեռավորության ժողովրդական չափանիշը հանդիսացել են օրը և դրա տարբեր մասերը: Այսպես, երկրի արքան Վաղարշապատից «մինչև Մասիսն ի վեր անցել է յոթնօրյա ճանապարհ» [Ագ., գլ. ՃԶ. 767, էջ 431]: Իրոք, եթե մեկ օրում միջին հաշվով կարող էր կտրել անցնել 25-35 կմ, ապա մայրաքաղաք Վաղարշապատից Մասիսն ի վեր գնալն ու գալը կարող էր տևել յոթն օր, նամանավանդ, ըստ պատմագրի՝ այնտեղից արքան շալակով պետք է բերեր լեռան գլխից «կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր...»:

Ագաթանգեղոսը ուշագրավ հավաստում ունի ուղենիշ խաչքարերի տեղադրության մասին: Քրիստոնեացվող հին բազիլիկները սահմանագծող քարե ուղենիշ խաչքարեր էին տեղադրում՝ տերունական [խաչի] նշաններով և ավանը իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրելու համար [Ագ., գլ. ՃԹ. 785, էջ 441]: Բազիլիկների տեղերը, տաճարային շինությունները, որ հետագայում վերաշինվում էին եկեղեցիների, վանական համալիրները պարսպվում էին «քաղաքորմով, տերունական խաչի նշանն էին կանգնեցնում: Նույնպես և ճանապարհների ելքերի ու մուտքերի մոտ, փողոցներում, հրապարակներում, խաչմերուկներում, որպես պահապան ու ապավեն, կանգնեցրեցին ամենքի երկրպագած նույն նշանը» [Ագ., գլ. ՃԼ. 72, էջ 439-441]:

2. Վաղմիջնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթը:

2.1. Տարագ: Հագ ու կապ: Ագաթանգեղոսի երկում ակնարկային նկարագրությունների ենք հանդիպում տարագի, շենքերի, կահույքի, լուսավորության, կիրառական արվեստների մասին: Հագուստի վերաբերյալ

¹⁰ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, էջ 273:

բազմաթիվ հաղորդումներ կան, որոնք սոցիալական տարբեր զբաղմունքների տեր մարդկանց բնութագրող ցուցիչներ են: Այսպես, դրանցից մեկում ներկայացվում է արքունական ազնվական կնոջը բնութագրող տարազային համալիրը. «Տրդատը Հռիփսիմե կույսին արքունիք բերելու համար նրա հետևից «ոսկեպատ գահավորակներ հասցրին, սպասավորներով հանդերձ, հնձանի դուռը, քաղաքից դուրս, ուր նրանց կացարանն (վանքն) էր: Նաև ազնիվ, գեղեցիկ, փափուկ ու պայծառ հանդերձներ և երևելի զարդարանքներ մատուցեցին նրան արքունիքից, որպեսզի զարդարվի և շուքով ու պատվով քաղաք մտնի ու ներկայանա թագավորին» [Ազ., գլ. ԺԵ, 166, էջ 99]: Հակիրճ ակնարկների ենք հանդիպում թագավորական զգեստի ու զարդարանքի մասին, թեև դրանք շատ սեղմ, ոչ ամբողջական համալիր պատկերներ են: Հռոմի կայսր Դիոկղետիանոսի (284-305) կողմից հայոց Տրդատ Մեծին թագադրելու առիթով Ագաթանգեղոսը գրում է. «Կայսրը հրամայեց ծիրանի պատմունճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, զցելով նրա վրա թագավորական նշանը...» [Ազ., գլ. Դ. 45, էջ 37]: Ըստ պատմիչի մեկ այլ հիշատակության՝ [Դիոկղետիանոս կայսրը] հույժ բարձրացրեց և մեծամեծ պարզևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմունճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը [Ազ., գլ. Դ. 46, էջ 37-39]: Փ. Բուզանդից զատ՝ Ագաթանգեղոսը նույնպես հաստատում է արքայական ազնիվ կտորից ծիրանագույն պատմունճանների գործածության մասին: Յոթ մեիյանների բազիններին ուխտի գնալու աստվածների կուռքերին պաշտամունք կատարելու օրերին արքայական նվիրատվությունների ճոխ նկարագրությունների ենք հանդիպում:

«[Տրդատ արքան] իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, **ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդեր, փողփողուն ծոփերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե զոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր:** Մեկ հինգերորդ բաժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարզևներ շնորհեց քուրմերին, իսկ իր հետ եղած զորքին ընծաներ տվեց ու արձակեց» [Ազ., գլ. Ա. 22, էջ 27-29]:

Ագաթանգեղոսը շոայլ տեղեկություններ է հայտնում հայոց թագավորներին արևելյան, մասնավորապես հնդկական թանկագին քարերով, «ծանրագույն մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունավոր կերպասներով» [Ագ., գլ. 4, էջ 9] զարդարելու սովորույթի մասին: Հնդկաստանից բերված «թանկագին մարգարիտը՝ նուրբ բոլորակաձև, լուսավոր, հազվագյուտ, չունի բիծ կամ արատ իր ճաճանչավոր փայլի մեջ՝ առատորեն զարդարում է թագավորների վայելուչ թագերը և կամ Հնդկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի [նման], որոնք վայելուչ զարդով, խույրով ու պսակով զարդարում են թագավորին» [Ագ., գլ. 8, էջ 13]: Պատմագիրը անդրադառնում է դրանց ոչ միայն ճոխ ու շքեղ, արտահայտիչ կողմերին, այլև առողջապահական նշանակությանը: Նա գրում է. «Իսկ սրանց լույսի ճաճանչը, ոչ միայն թագավորի գլուխն է զարդարում ի տես այլոց, այլև ամենքին է զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, ամենքին է գոհացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման...» [Ագ., գլ. 9, էջ 13]: Ագաթանգեղոսի մի հաղորդումից էլ պարզ է դառնում, որ հայ թագավորները կրել են ծանրագին մարգարիտից, իբրև սրտի (բարի) կամքով զարդ՝ ականջից կախված գինդ [Ագ., գլ. 11, էջ 15]: Շատ սեղմ հաղորդում ունենք նկարչական արվեստի վերաբերյալ: Պատմագիրը այս առնչությամբ գրում է, թե Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսեր համար գեղեցկատես կին որոնողները, տեսնելով «պարկեշտագեղ Հռիփսիմեին, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին» [Ագ., գլ. ԺԳ. 139, էջ 85]:

Ուշագրավ է նահատակված Հռիփսիմե կույսերի հուղարկավորմանը նրանց հետ դրվող նյութական մշակույթի թանկարժեք տարրերի նկարագրությունը. «Թագավորն ու բոլոր արքայազունները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խունկեր, պատանքի գույնզգույն նարուտներ ու մետաքսահյուս ոսկեթել կերպասներ, թագավորի տիկինը, թագավորագուն օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի ոսկեհուռ դիպակ և երկնագույն ու ձյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին և արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դռան առջև» [Ագ., գլ. ԾԴ. 761, էջ 429]:

2.3 Բնակավայր և բնակարան: Պատմագիրը մատնանշում է «շեն» և «անշեն»՝ «անբնակ» վայրերի գոյության մասին: Ցավոք, նա հիմնականում անդրադառնում է «անշեն» այրերին: Շեն բնակավայրերից զատ՝ «անշեն» վայր էին համարվում քրիստոնյա քարոզիչների հանգրվանները՝ քարանձավներում, խցերում հաստատված կացարանները: Այնուհետև տալիս է նման բնակավայր-կացարանների շռայլ տարածվածության հանգամանքների բացատրությունը: Նա գրում է. «Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց (խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի մասին է – Ռ.Ն.) դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական անձավաբնակ, արգելափակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, ձեռնասուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանի արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր... սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու քարոզությունը տարածելու համար... Բոլոր մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր լեռների խոռոչների ու ճեղքերի մեջ և առօրյա սնունդը հայթայթում խոտեղեն ուտելիքներով...» [Ազ., գլ. ՃԳԱ. 845, էջ 471]:

Ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում քրիստոնեության քարոզիչներ Հռիփսիմյան կույսերի բնակության վերաբերյալ. «Հոռմ քաղաքում, շրջակա լեռներում, կույսերի մի արգելավանքում, մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին, որոնք քրիստոնեական հավատքով լի, գիշեր ու ցերեկ և ամեն ժամանակ փառավորությամբ և օրհնությամբ իրենց աղոթքը արժանավորապես դեպի վեր առ Աստված էին առաքում: Նրանց գլխավորի անունն էր Գայանե, որն ուներ մի սան՝ աստվածապաշտ մարդու դուստրերից՝ թագավորական տոհմից, որի անունն է Հռիփսիմե¹¹ [Ազ., գլ. ԺԲ. 138, էջ 85]:

¹¹ Ուշագրավ է հայագետներից մեկի՝ Հ. Տաշյանի այն վարկածը, թե Հռիփսիմյան կույսերը հավանաբար Փոքր Հայքից պետք է եկած լինեին, այսինքն՝ ոչ թե Հոռմից են եկել, այլ հոռոմների կողմից (տե՛ս **Յակովբոս Տաշեան**. Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրության Ագաթանգեղայ, Վիեննա, 1891, էջ 137): Հիրավի, քրիստոնեությունը վաղ շրջանից տարածվել էր Փոքր Հայքում: Ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի, այնպես էլ Հռիփսիմյան կույսերի ծագումը, ըստ երևույթին պետք է փնտրել Փոքր Հայքի սահմաններում, որի հայ ազգաբնակչությունը հունական ազդեցությանը ենթարկված լինելու պատճառով հոռոմ էր համարվում բուն Հայաս-

[Նրանք] քարոզիչները «հոգեկրոն գործով շատ օրեր անց էին կացնում անբնակ տեղերում, Եփրատ գետի ակունքների մոտ, բնակվելով երկրի քարայրներում ու քարածերպերում, լեռների կատարներին, օրինակ առնելով մեծ մարգարե Եղիայից և երանյալ առաքինի Հովհաննես Մկրտչից... նույն առաքինի ապրելակերպը և աստվածամուխ կյանքը իրենց անծի վրա էին ցույց տալիս» [Ագ., գլ. ՃԻԱ. 848, էջ 473]: Մեկ այլ տեղ էլ գրում է. «Արդ, գավառից գավառ անցնելով իր անծի համար անբնակ տեղերում հանգստյան կայան էր ընտրում և այնտեղ բնակվում էր ու անբնակ տեղերից ամենքին լուսավորում» [Ագ., գլ. ՃԻԳ. 855, էջ 477]: Այդ նույն տեղում էլ հավելում է, թե «Հայաստանի, իր իշխանության տակ եղած բոլոր գավառներում բազմացրեց, կարգեց տեսուչ-եպիսկոպոսներ. նրա կողմից ձեռնադրվեց ավելի քան չորս հարյուր եպիսկոպոս, որոնք տարբեր տեղերի տեսուչ նշանակվեցին: Անթիվ էին իրենց բազմությամբ Տիրոջ համար սպասավորություն անող երեցներն ու սարկավազները կամ գրակարդացածները» [նույն տեղում, գլ. ՃԻԳ. 856]: Մենք նույնանման վկայության ենք հանդիպում Փ. Բուզանդի երկում¹²: Եթե Բուզանդը նման բնակավայրերը անվանում է «անապատ», Ագաթանգեղոսն էլ՝ «անշեն», այսինքն՝ ոչ համայնքներով բնակեցված վայր: Իսկ բնակարանը նման վայրերում ոչ այլ ինչ էր, քան «ժայռերի ծակեր», «ժայռերի խորշեր», «քարանձավների ծերպեր՝ առանց գույքի և ստացվածքի, առանց խնամքի և դարմանի»: Դրանց լուսավորության հիմնական միջոցը, բացի մոմերից ու մեղրամոմից, ձիթածրագն է եղել: Ճրագ բառի հնագույն հիշատակությունը հանդիպում ենք Ագաթանգեղոսի մոտ, Հռիփսիմեի և Գայանեի աղոթքում. «Թող մեր լապտերների մեջ ձեթի պակասություն չլինի, և մեր սուրբ ուխտի հավատքի ճրագները չհանգչեն» [Ագ., գլ. ԺԳ. 145, էջ 89]:

Այսպիսով, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բացառիկ սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քա-

---

տանի հայության կողմից (Ագաթանգեղոս, «Հայոց պատմություն» գրքի ծանոթագրումներ, էջ 513):

¹² Տե՛ս Փ. Բուզանդ, նշվ. աշխ., VI դար, գլ. ԺԶ, էջ 415: Նա գրում է. «Նրանք հրաժարվել էին աշխարհից և բնակվում էին անապատներում, հաստատվելով քարանձավներում, այրերում և երկրի ծերպերում, մի զգեստ ունեին նրանք, շրջում էին բոքիկ ոտներով, զգաստ կյանք էին վարում, կերակրվում էին խոտերով, ընդեղեններով, արմատներով, գազանների նման շրջում էին լեռներում, մաշկերով և այծի մորթիներով ծածկված նեղվում, տառապում, չարչարվում էին, անապատում մոլորված՝ ենթարկվում էին ցրտի ու տոթի, քաղցի ու ծարավի՝ Աստծո սիրո համար»:

ղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Այն միաժամանակ գիտական-բանահյուսական հուշարձան է:

ТРУД АГАФАНГЕЛА КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ АРМЯНСКОЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ КУЛЬТУРЫ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ

НАГАПЕТЯН Р.А.

Резюме

Агафангел является одним из немногих авторов раннего средневековья, повествующих об истории древней и раннесредневековой Армении. Весьма ценны его сведения о государственном строе, обширных границах Армении, занимаемых нахарарскими (потомственными княжескими) домами, владениях и государственных должностях в политической системе Великой Армении. Агафангел сообщает отрывочные, однако ценные данные о растительном мире, разнообразных сферах хозяйственной жизни Армении (о земледелии, садоводстве, виноградарстве и виноделии), описывает средства передвижения, ремесла, предметы прикладного искусства, культуру питания, национального костюма и т.д.

THE WORK OF AGATHANGELOS AS A SOURCE ON STUDY- ING OF LIFE-SUSTAINING CULTURE OF EARLY MEDIEVAL ARMENIA

R. NAHAPETYAN

Abstract

Agathangelos is one of few authors concerning the history of Ancient and Early Medieval Armenia. His records about state system in Armenia, vast domains of lords and positions filled by them, are of great importance. The historian collected fragmentary, but valuable information about plants, different spheres of Armenian economic history (agriculture and land-tenure, gardening, viticulture and winemaking). Transport (for both civic population and high-ranking persons), time and linear measures, artisanship branches (also artistic ones), different court costumes, adornments, meals, details of applied arts' production are highlighted in his "History of Armenia".